

„MINT A KOHN MEG A GRÜN A BAZILIKA LÉPCSŐJÉN...”
Holokauszt-emlékezet egy budapesti zsidó közösség humorának tükrében

DOI 10.35402/kek.2024.3.10

Absztrakt

Tanulmányomban a holokauszt emlékezetének jelentéseit próbálom értelmezni egy budapesti zsinagógai közösség humorának szemszögéből, a szociokulturális emlékezethez kapcsolódóan. Több évig kutattam a zsidó humor jelentéseit egy budapesti zsinagógai közösségben. A zsidó humorral kapcsolatos terepmunkám után új kutatásba kezdtem Csepeli György kollégámmal a magyarországi holokauszt emlékezetéről. Terepmunkán és fókuszcsoporthoz tartozó interjúkon alapuló kutatásunk a holokauszt helyi emlékezetét elemzi több településen, így mély és reprezentatív betekintést nyújt a holokauszt-emlékezet aktuális jelentéseibe. Kutatási eredményeink azt mutatják, hogy Magyarországon a holokausztal kapcsolatos társadalmi emlékezetet makro- és mikroszinten egyaránt még mindig a közöny, az elhallgatás és a felejtés uralja. Felmerül tehát a kérdés, hogy ebben a „közömbös” társadalmi emlékezeti kontextusban képes-e a humor oldani a holokauszt traumáiból fakadó feszültséget, amely a magyarországi nyílt társadalmi párbeszédből a mai napig hiányzik. Vajon képes-e a zsidó humor enyhíteni a holokauszt borzalmainak emlékét? Tanulmányomban többek között ezekre a kérdésekre keresem a válaszlehetőségeket.

Abstract

In my study, I try to interpret significances of Holocaust memory from the perspective of the humour of a synagogue community in Budapest, in relation to socio-cultural memory. For several years I have been researching the meanings of Jewish humour in a synagogue community in Budapest. After my fieldwork on Jewish humour, I started new research with my colleague György Csepeli on the memory of the Holocaust in Hungary. Our research, based on fieldwork and focus group interviews, analyses the local memory of the Holocaust in several localities, thus providing a deep and representative insight into the current meanings of Holocaust memory. Our research results show that in Hungary, social memory of the Holocaust is still

dominated by indifference, silence and forgetting at both macro and micro levels. This raises the question of whether, in this „indifferent” context of social memory, humour can ease the tension arising from the traumas of the Holocaust, which is still absent from open social dialogue in Hungary. Can Jewish humour mitigate the memory of the horrors of the Holocaust? In my study, I seek answers to these questions, among others.

Bevezetés

Tanulmányomban a holokauszt emlékezetének jelentéseit próbálom értelmezni egy budapesti zsinagógai közösség humorának szemszögéből, a szociokulturális emlékezethez kapcsolódóan.

Első olvasatra meglepőnek tűnhet a humor és a holokauszt emlékezetének összekapcsolása. A magyar zsidó humor jelentéseit kutató kulturális antropológiai résztvevő megfigyeléseim során azonban újra és újra előkerültek beszélgetőpartnereim részéről a holokauszt emlékezetével és a zsidók holokauszt-emlékezetével kapcsolatos viccek, majd a hozzájuk kapcsolódó narratívák.

Mint látni fogjuk, a holokauszt a közösség tagjai számára nemcsak a deportálások eseményeit és a haláltáborok borzalmait jelenti, hanem azt a folyamatot is, amely Magyarországon az első világháborút követően, 1920-ban, az első magyarországi zsidóellenes törvény kihirdetése után az antiszemita megnyilvánulásokkal kezdődött és folytatódott.

Holokauszt-túlélőkkel készített interjúkból kiderül, hogy a humor segített a túlélőknek a legnagyobb borzalomban is életben tartani „pszichológiai védekező mechanizmusukat” (Ostrower 2000). A zsidó humor „önvédelmi” aspektusai, amelyek a zsidó történelemben folyamatosan létező kiszolgáltatott és veszélyeztetett kisebbségi helyzetből fakadnak, máig fontos részét képezik a zsidó közösségek kultúrájának. Ahogy Sarah Blacher Cohen írja, a zsidó humor „segített a zsidóságnak túlélni, szembenézni a közömbös, gyakran ellenséges univerzummal, elviselni az élet fájdalmas kétértelműségeit, és a külső tehetetlenség ellenére megőrizni a belső erő érzését.” (Cohen 1987:13)

Mint említettem, több évig kutattam a zsidó humor jelentéseit egy budapesti zsinagógai közösségben (Papp 2015). Kutatásom eredményei szinte teljes mértékben összhangban vannak a fent idézett meglátásokkal. Ugyanakkor a zsidó humorral kapcsolatos terepmunkám után új kutatásba kezdtem Csepeli György kollégámmal a magyarországi holokauszt emlékezetéről. Terepmunkán és fókuszcsoportos interjúkon alapuló kutatásunk a holokauszt helyi emlékezetét elemzi több településen, így mély és reprezentatív betekintést nyújt a holokauszt-emlékezet aktuális jelentéseibe (www.holocaustmemory.org). Kutatási eredményeink azt mutatják, hogy Magyarországon a holokauszttal kapcsolatos társadalmi emlékezetet makro- és mikroszinten egyaránt még mindig a közöny, az elhallgatás és a felejtés uralja (Csepeli - Papp - Surányi: 2023).

Felmerül tehát a kérdés, hogy ebben a „közömbös” társadalmi emlékezeti kontextusban képes-e a humor oldani a holokauszt traumáiból fakadó feszültséget, amely a magyarországi nyílt társadalmi párbeszédéből a mai napig hiányzik (Kovács-Vajda 2002: 46-57 vö. Karády 2002: 241-258). Vajon képes-e a zsidó humor a fent említett „belső erőt megőrizni” és enyhíteni a holokauszt borzalmainak emlékét? Tanulmányomban többek között ezekre a kérdésekre keresem a válaszlehetőségeket.

Kutatásaimat a Bethlen téri zsinagóga közösségében végeztem több mint tíz éven keresztül. A Bethlen téri zsinagóga egyike azoknak a budapesti zsinagógáknak, ahol minden nap van közösségi imádkozás. A rituális életet minden nap gyakorlók közössége 20-25 férfiből áll. Aktuális létszámuk a hosszabb külföldön tartózkodások, betegségek, munkahelyi kötelezettségek függvényében változik, de évek óta 20-25 férfi köréből kerül ki a minján, azaz a minimum tíz felnőtt zsidó férfiból álló közösség, amelynek meg kell lennie fontosabb imák elmondásához (mint például a halottakért mondott káddis) vagy a nyilvános tóraolvasáshoz. A minjánhoz kapcsolódik 50-60 fő akik minden héten eljárnak sábeszkor (elsősorban a szombatot köszöntő péntek esti kiddus alkalmával) a zsinagógába. A nagyobb zsidó ünnepeken ugyanakkor több százan vesznek részt a Bethlen téri zsinagóga rítusain. A közösségben minden generáció képviselteti magát, még a „legbelsőbb” csoportban, a minjánban is 5-6 harminc év alatti fiatal lehet találni évek óta a Bethlen téren.

Kutatásomban igyekeztem a Bethlen tér minden csoportját és generációját bevonni kutatásomba.

Kutatásomban a kulturális antropológia résztvevő megfigyelésen alapuló módszerét alkalmaztam. A humor kutatása kapcsán ez azt jelentette elsősorban, hogy részt véve a mindennapi életben és kommunikációban a humor szituatív megjelenését és kontextusait figyeltem, majd észrevételeimet megosztottam a közösség tagjaival és velük együtt gondolkodva próbáltam meg interpretálni végül az elhangzott ugratásokat, humorizálásokat és vicceket. A humor kutatása kitűnő lehetőség értelmezni a zsidó kulturális identitás jelentéstartalmait, mivel a humor átszövi a mindennapi kommunikációt a zsinagógában és folyamatosan jelen van az önreflexió gyakorlásában a privát beszélgetések vagy interjúk alkalmával is.

Kutatásaim során magam is megtapasztalhattam, hogyan reflektál folyamatosan a zsidó humor a rituális-vallási életmódhoz kapcsolódó kulturális gyakorlatra és világnézetre csakúgy, mint a kisebbségi léthelyzetből fakadó identitásstratégiákra, kötődésekre, adaptációkra és történelmi tapasztalatokra (Oring 1992:112-122, Raj 2006:50-51). Mindezekhez kapcsolódik a humor, mint a modern kori zsidó történelem jelentéseinek hordozója az általam kutatott közösség kulturális emlékezetében is. Ennek tükrében, mint korábban is említettem, tanulmányomban a holokauszttal kapcsolatos humor értelmezései nem korlátozódnak csupán a második világháború borzalmaira: tanulmányomban egy átfogóbb korszakot fogok értelmezni a beszélgetőpartnereim által elmesélt viccek és kapcsolódó narratíváik perspektívájából. Írásomban ezért a holokauszt előzményeihez, sőt a második világháborút követő szocialista rendszer időszakához kapcsolódó viccek és narratívák is megjelennek. Ezek az időszakok megegyeznek a magyarországi zsidóságot kutató brit szociálintropológus a magyarországi zsidó identitásstratégiák történeti hátterére vonatkozó felosztásával (Mars 1999).

Mars az újkori magyarországi zsidó identitásstratégiák történeti hátterének első szakaszát az 1867-től 1920-ig tartó időszakra teszi. A második szakasz az 1920-tól 1945-ig tartó tragikus évtizedeket foglalja magában, amely során a zsidóságot folyamatosan rekesztették ki a magyarországi társadalomból. A folyamat végül a magyarországi zsidóság többségének elpusztításához vezetett. A harmadik, a kommunizmus évtizedeit magában foglaló szakaszban a kommunista, majd államszocialista hatalom a zsidóság asszimilációjának radikális formáját ajánlotta föl. A negyedik, a rendszerváltást követő szakasz új helyzetet hozott a magyarországi zsidóság

életében. A rendszerváltás óta a magyarországi zsidóság tagjai szabadon választhatnak a zsidó kultúra és identitás opciói, alternatívái közül (Mars 1999: 21-24). A múlt tragédiái, traumái (elsősorban a zsidótörvények időszaka és a holokauszt) valamint az ezekből fakadó feszültségek, azonban a mai napig sem oldódtak fel Magyarországon. A rendszerváltás óta társadalmi nyilvánosságot kapó antiszemita beszédmód és politikai törekvések pedig tovább táplálják ezeket a feszültségeket (Kovács-Vajda 2002: 46-57 vö. Karády 2002: 241-258).

„Nu, most van itt az ideje.” Az „aranykor” és az „asszimiláció” kora

Beszélgetőtársaim az 1867-1920 közötti periódust az „aranykor”, illetve az „asszimiláció” időszakaként jellemezték. Az első világháború előtti Magyarország képe pozitívan él a közösség kulturális emlékezetében. Ez a pozitív kép az Osztrák-Magyar Monarchia multikulturalizmusát és ezen belül a zsidó élet sokszínűségét, szabadságát nagyítja fel az emlékezetben.

A zsidó életmód „aranykorának” derűjét mutatja be a következő vicc is. A vicc arról az időszokról szól, amikor a privát zsidó otthonokban is összejött a *minján* (a legalább tíz felnőtt zsidó férfit számláló közösség, amely szükséges több fontos ima és a tóratekercsből való felolvasás gyakorlásához). Ebben a korszakban sokan szomszédjaikkal, barátaikkal imádkoztak együtt és ha egyszer-egyszer úgy adódott, hogy nem jött össze tíz ember, elég volt kiállni a kapu elé vagy leszólni az ablakból az utcára és beinvitálni a *minjánba* egy arra járó ismerős vagy ismeretlen zsidót. Ezt az idealizált időszakot idézi fel a következő, a két „*tipikus magyar-zsidó*” sztereotipizált alakját, „Kohn és Grünt” szerepeltető vicc:

„Kohn otthon imádkozik mindig, de az egyik nap csak kilencen jönnek össze. Várnak, várnak Kohnék, de csak nem jön a tizedik ember. Ekkor Kohn odaszól a feleségének:

– Té, Sára, szólj már ki az ablakon, hogy jöjjön már fel valaki a *minjánba*.

Kínéz Kohn felesége az ablakon és meglátja Grünt. Leszól neki:

– Hé, Grün, főljön hozzám tizediknek?

– Tizediknek? Magához még elsőnek sem!”

A zsidó élet derűjének felidézése mellett több vicc jeleníti meg a keresztény-zsidó együttélés békeességének atmoszféráját is. Ellentétben például a Vatikánból való elüldözést kivédő vicctől ezekben a viccekben a harmonikus, barátságos kapcsolatok,

egymás ugratásai adják a viccek kontextusát és témáját. Ahogy olvashattuk, ebben a periódusban a zsidók, mint „izraelita magyar állampolgárok” voltak identifikálva. Ennek megfelelően a vallási különbségek (legalábbis hivatalosan) nem jelentettek etnikai értelemben vett többségi-kisebbségi megkülönböztetést. Ezt az „egyenlőséget” és az ehhez kapcsolódó együttélés, kulturális-vallási szimbiózis lehetséges realitását idézik fel a pap és a rabbi találkozásairól szóló viccek:

„A katolikus paphoz elmegy a rabbi. A pap megmutatja hogyan gyóntat. Beülnek a fülkébe, jön a bűnös, elmondja a bűneit. A pap azt mondja harminc forint, és akkor fel van oldozva.

Egyszer csak elhívják a papot, hogy menjen temetni vagy esketni. Azt mondja a rabbinak:

– Helyettesíts már, amíg visszajövök! Láttad, hogy kell csinálni.

– Jó – mondja a rabbi.

Jön is egy lány. Beül gyónni és mondja:

– Atyám, paráználkodtam. Kétszer is.

– Jól van lányom – mondja a rabbi – fizess hatvan forintot, és el van intézve.

– Nekem csak száz forintom van – mondja a lány.

– Nem baj. Add oda, és még egyszer paráználkodhatsz!”

A poén ebben az esetben is a két létértelmezés, világlátás különbözőségéből táplálkozik, ugyanakkor éppen ennek kihangsúlyozásával mutat rá arra, hogy a különbségek ellenére, illetve ezekkel együtt is lehetséges a békés együttélés, amely során együtt lehet nevetni ezeken a különbözőségeken. A viccek olvasatában az együttélés békés időszakaként értékelt évek közös kártya partikat is lehetővé tettek a papok és rabbik számára:

„Pókerezik a katolikus pap, a református lelkész és a rabbi. Egyszer csak betoppan egy csendőr és rájuk kiabál:

– Maguk itt pókereznek? Hogy képzelik ezt?! Tudják, hogy tiltja a törvény a szerencsejátékot! Pókerezni is tilos! Ráadásul maguk papok! Így mutatnak példát?! Na, mind jönnek velem a börtönbe!

Hát az hatalmas szégyen lenne, ha ez most kiderülne, hogy pókereztek és, hogy börtönbe kerültek. Elkézdik ezért kérlelni a csendőrt, hogy ne dugja őket börtönbe.

– Na – mondja a csendőr – maguk mégiscsak papok... nem viszem be magukat, ha megesküsznek rá, hogy nem pókereznek többet.

– Ajjaj – gondolják a papok -hát, hamisan esküdni, az se jó. Mindegyikük vallása tiltja, szóval nagy dilemmában vannak, hogy mit csináljanak... Végül

belemennek az alkuba, mert még ez mindig jobb, mint a börtön.

– Na, mondja erre a csendőr a katolikus papnak – esküdjön meg a plébános úr a feszületre, hogy nem pókerezik többet!

Nagy ímmel-ámmal, szenvedések közepette, de végül így szól a katolikus pap:

– Megesküszöm a szent feszületre, hogy nem pókerezem többet!

Ekkor odafordul a csendőr a református lelkészhez:

– Maga meg esküdjön meg a Szent Bibliára, hogy nem pókerezik többet!

Nagyon szenved a lelkész is, de aztán nagy nehezen így szól:

– Megesküszöm a Szent Bibliára, hogy nem pókerezem többet!

Végül a csendőr a rabbihoz is odafordul:

– Maga meg esküdjön meg a Törőre, hogy nem pókerezik többet!

Erre a rabbi ránéz és széttárja a karjait:

– Nu, de lehet egyedül pókerezni?!”

Az idézett papos-rabbis viccek egyik leghangsúlyosabb eleme a különbségek ellenére is lehetséges együttélés megvalósulása. Ezzel együtt, különösen a legutóbb idézett viccbe, a korábban elemzett pozitív önsztereotípiák „ügyes” zsidó karakterjegye, az adaptációs kényszerekből ismert talpraesettség „intelligenciája” is hangsúlyos marad ezekben a viccekben. A különböző léthelyzetekből adódó távolságok tehát konzerválódnak még ezekben a viccekben is.

Ehhez kapcsolódva olvashattuk, hogy a Bethlen téren a Trianon előtti korszakot egyaránt minősítik az „aranykor” és az „asszimiláció kora” megnevezésekkel. Az állampolgári egyenjogúság és a társadalmi integráció lehetősége ebben a korszakban együtt járt a többségi kultúrához való asszimiláció folyamatával is.

A Bethlen téri humorban így jelenik meg az „asszimiláció korának” olvasata:

„A múlt század elején, amikor elkezdtek rengetegen kikeresztenkedni, Kohn orvos volt. Kohn doktort szüléshez hívják a Dohány utcába. Megérkezik a lakásba, kér egy kávé, leül az asztalhoz és elkezd beszélgetni a leendő apával. Hallják közben, hogy a hálószobában elkezd a feleség üvöltöni fájdalomában:

– Jézus Krisztus, Szűz Mária, Jézus Krisztus, Szűz Mária!!

A férj ijedten mondja a Kohnnak, hogy menjen be az asszonyhoz levezetni a szülést.

Kohn azonban nyugodtan ül tovább, belekortyol a kávéba és ennyit mond:

– Nincs még itt az ideje.

Ülnek tovább, mire újra hallják, hogy a nő elkezd torkaszakadtából kiabálni:

– Jézus Krisztus, Szűz Mária, Jézus Krisztus, Szűz Mária!!

A férj már nagyon ideges és rákiabál a Kohnra:

– Hát nem hallja, hogy szenved a feleségem, mindjárt megszül, menjen már be és vezesse le a szülést!

Kohn azonban továbbra is teljesen nyugodtan beleszűröcsöl a kávéba:

– Nincs még itt az ideje.

Ekkor a nő már folyamatosan üvölti:

– Jézus Krisztus, Szűz Mária, Jézus Krisztus, Szűz Mária!!

A férj szinte idegösszeroppanást kap, annyira ideges már:

– Hát milyen ember maga?! – kiabálja – Nem hallja, hogy üvölt a feleségem? Mindjárt megszül, maga meg csak itt ül nyugodtan!

De Kohn még mindig nyugodtan ül és csak ennyit mond:

– Nincs még itt az ideje...

Ekkor hirtelen a hálószobából egy újabb üvöltés hangzik:

– SmáJiszráel!!!

Erre felpattan a Kohn:

– Nu, most van itt az ideje!”

A vicc szellemesen mutat rá az asszimiláció kritikájára. Senki sem lehet teljesen „keresztény magyar”, ha „eredetileg” zsidó – üzeni a vicc. Ugyanakkor a vicc sem az együttélés „aranykorát”, sem a többségi nyelvhez, kultúrához, társadalomhoz, identitáshoz való adaptációt nem kritizálja. A vicc középpontjában csupán a teljes asszimiláció bírálata jelenik meg: a teljes asszimiláció „eleve” kudarcra ítélt, téves identitás-stratégia.

Összefoglalva, az „aranykor”- és az „asszimiláció” közös korszakára vonatkozó viccekben azt láthattuk, hogy a humor ezt az időszakot összetetten értékeli. Egyfelől a békés együttélés idejének derűje olvasható ki a viccekből. Izgalmas azonban megfigyelni, hogy azokban az esetekben is, amikor a viccekben nem jelenik meg egyértelmű utalás a korszakra, (mint a penitenciák „olcsósága” vagy a „csendőr” szerepeltetése) beszélgetőtársaim minden egyes viccet az „aranykor” időszakának vicceihez soroltak, ahhoz a korszakhoz amikor – szavaikkal – „még jól mentek a dolgok”. A viccek ilyen határozott elkülönítése egyértelművé teszi, hogy a későbbi korszakok egyikére sem jellemző az együttélés ilyen fokú békessége és derűje. Ezt a békességet és derűt, azonban már erre a korszakra vonatkozóan is árnyalja a teljes asszimiláció tévútjára utaló, utolsóként idézett vicc.

Érdeemes ehhez figyelembe vennünk, hogy a kulturális emlékezet a jelenből „néz vissza” a múltba, értelmezve és kollektív jelentésekkel felruházva a történelmi tapasztalatokat. Ebből a szempontból a teljes asszimiláció kritikáját és az „aranykorra” vetítését, azok a későbbi történelmi traumák idézhetők elő, amelyek az asszimiláció kudarcát jelentették a zsidótörvények és a holokauszt áldozatai számára.

A zsidótörvények és a holokauszt ugyanis a totális asszimiláció kudarcát is jelentik a ma élők számára. A jelenből visszanezve azért sem lehet az „aranykort” teljesen pozitívnak értékelni, mert az utána következő időszak tükrében talán még fájdalmasabb belegendolni, hogy minden egészen másképp (a békés együttélés jegyében, egymással összetartva) is történhetett volna. A Trianon utáni korszak traumái azonban a kulturális emlékezetben is mérséklék az „aranykor” idilljét.

„Zsidókat nem szolgálunk ki.”

A traumák korszaka

A kulturális emlékezet következő elkülöníthető időszak az 1920-1945 közötti évekre esik, illetve még ide számolhatjuk a második világháború vége és a kommunista diktatúra kezdete közötti rövid időszakot is. Témánk kapcsán joggal merül fel a kérdés, képes-e a humor reflektálni ezekre a tragikus évekre és az átélt traumákra?

Meglepőnek tűnhet, de találhatók olyan viccek is gyűjtésben, amelyek ezt a tragikus korszakot idézik fel. Az egyik vicc ezek közül ráadásul sokszor kerül elmondásra, mindig nagy nevetést kiváltva a hallgatóságból:

„A zsidótörvények idején, ’38 körül megy a Grün a Wesselényi utcában, odaér a Kohn cukrászdájához, és látja, hogy ki van írva:

<< Zsidókat nem szolgálunk ki >>

Bemegy nagy felháborodottan és mondja:

– Kohn, hogy tehetted ezt?!

– Ne hülyéskedj! Ettél te már a fagylaltomból?”

A vicc megpróbálja enyhíteni azt a feszültséget, amely a zsidótörvények és az azokat követő holokauszt traumájából fakad. A vicc poénjában ez a feszültség oldódik fel az „ügyes” és adaptív Kohnnak köszönhetően. Ahogy szintén láthatjuk azonban a viccből, a trauma és a feszültség (amely a vicc kontextusát és a poén csattanóját adja) ugyanúgy továbbadódik a vicc mesélésekor. A vicc így a poén elhangzásakor nevetésben enyhíti a tragikus események emlékét, ugyanakkor konzerválja és továbbadja a benne kifejeződő feszültséget is. A traumák

és a feszültségek élő komponensei maradnak tehát a közösségi-kulturális emlékezetnek, amelyeket a humor is csak enyhíteni tud, de nem képes azokat hosszútávon feloldani. A holokauszt borzalmaival kapcsolatban a humor is néma marad a közösségekben. A holokauszt traumája és kibeszéletlensége a magyarországi társadalomban a humor narratíváit sem tudja mozgósítani annak enyhítésére.

A holokauszt feldolgozatlan, megmagyarázhatatlan traumája és az ebből fakadó félelem máig tovább él a közösségi emlékezetben. Érdekes példáját nyújtja ennek egy olyan interjú részlete, amelyet egy huszonéves fiatal nővel készítettem:

„Azért, ha belegendolsz, hátborzongató, ami a nagyszüleinkkel történt. Nem valami ködös múlt. Én nem tudom, mi lenne, ha megint ez lenne. Én magyar vagyok, ez a nyelvem meg minden, de zsidó is. A nagyszüleim is. Ezt árulták el a magyarok, érted? Elárulták a magyarokat. Én nem is tudom, mit csinálnék, ha elárulnának. Ez a felállás mindig, ha a náci Magyarországon teret kapnak. Márpedig kapnak, hagyják őket. Ez egy élő seb, élő, ez a lényeg, nem történelem.”

Az említett „élő seb”, mint láthatjuk, a mai napig meghatározza a holokauszt-traumát. Ezt a fájó „sebet” és a hozzákapcsolódó „hátborzongató” félelmet, feszültséget hívják elő az antiszemita társadalmi-politikai események, megnyilvánulások is. Ebben a kontextusban nem véletlen, hogy nincs tere a humornak. Egyetlen olyan viccel találkoztam kutatásaim során, amely a holokauszt időszakát idézte fel.

A holokauszt utáni évekre vonatkozóan ugyanakkor több viccet is találunk. Ezek a viccek már tudnak beszélni, tudnak kapcsolódni a holokauszt tematikájához is mivel a bennük megjelenített többségi-kisebbségi élethelyzetek az értelmezhető valósághoz kapcsolódnak. Így már egy 1946-ban találkozhatunk Kohnnal és Grünnel a viccek által felidézett emlékezetben:

„A háború után ’46-ban ül két koldus a Bazilika lépcsőjén. Az egyik táblájára ez van írva:

<<Báró Bersekovszky Alfréd, hadirokkant>>, a másikra: <<Kohn Móric, auschwitzi túlélő>>.

Jönnek ki a katolikusok a templomból a mise után, és persze a grófnak adják a pénzüket, a Kohn nem kap semmit. Kijön utoljára a pap, és mondja:

– Kohn bácsi nem akarom én magát megbántani, de nem kéne inkább a zsinagóga elé mennie?

Elmegy a pap, és akkor Kohn odafordul a másikhoz:

– Hallod Grün, ő akar minket az üzletre tanítani...”

A vicc szellemesen próbálja oldani a holokauszt-traumát és azt a feszültséget, amely a kisebbség-többség viszonyrendszerében tapasztalható. Ha megnézzük figyelmesebben a viccet azt látjuk, hogy a szöveg személyes névmásai és kifejezései kihangsúlyozzák a nem-zsidó többséggel való kapcsolat összetettségét és ellentmondásosságát. Ennek tükrében egyszerre láthatjuk a nem-zsidó magyarokhoz való közelség megjelenítését (a pap kedvessége és segítőkészsége bemutatásával) és a tőlük való távolságot is: a katolikusként egy évvel a holokauszt után „*persze a grófnak adják a pénzüket*”. Emellett pedig bár a pap valóban, őszintén próbál meg segíteni Kohnnak, nem érti az egész szituációt és „*minket*” – Kohnt és Grünt, a magyar-zsidókat, a magyar-zsidó túlélőket.

A vicc Budapesten játszódik, azaz a visszatérőket jeleníti meg, akik az életüket otthon, a hazájukban akarják folytatni. Itt próbálnak újra „*ügyesen*” adaptálódva élni. A vicc a zsidó humor pozitív ösztereotípiákat alkalmazó mintáját alkalmazza, tehát erre a helyzetre is, megerősítve ezzel a túlélés és együttélés stratégiáinak folyamatosságát és ezek „állandó”, „végzettszerű” meglétét a kisebbségi zsidó léthelyzetben. És ebben a léthelyzetben (ahogy a viccben láthattuk) a távolság jelentősebb, mint a közelség. Ennek a helyzetnek ismét meghatározó komponense a két világháború közötti időszak és a holokauszt traumáiból fakadó feszültség. Az említett feszültség nem enyhült a túlélők visszatérése után sem jelentősen a közösségi-kulturális emlékezet olvasatában. Egyik idős, az említett korszakot megélő beszélgetőtársam így foglalta össze mindezt:

„*Itt nagyon ment az asszimiláció. Az asszimilációt a holokauszt megtörte, és azok, akik a nagy asszimilánsok akartak lenni, akik magyarabbak akartak lenni a magyaroknál, azok rájöttek arra, hogy a zsidóságuk miatt kirabolják őket, aztán meg el is viszik őket a haláltáborba. Elárulták őket, persze voltak, akik segítettek, de a többség áruló volt. És amikor visszajöttek, mit mondtak?! Hogy többen jöttek vissza, mint ahányan elmentek. És ennek az volt az oka, hogy merték visszakérni a lakásukat. És mi van ma? Ugyanez van!*”

Az interjúrészlet a holokauszt utáni visszatérők helyzetét az asszimiláció történetének spektrumába helyezi. Megszólal benne az asszimiláció kudarcának kritikája és azok tipikus tévedése, akik „magyarabbak akartak lenni a magyaroknál”. Az „aranykort” ezáltal a holokauszt demitizálja a kulturális emlékezetben. A holokauszt tragédiája, hogy a „többség”, akikhez a kisebbség asszimilálódni akart, szinte teljes egységben „árulta el” a zsidóságot. A holokauszt után visszatérők

által megtapasztalt antiszemitizmus ezt a tragédiát, az asszimiláció teljes kudarcát nyomatékosította.

Ezt a tapasztalatot jeleníti meg az egyik általam gyűjtött vicc is, amelynek két főszereplője „Arisztid és Tasziló”, akik a magyar viccfolklórban a lecsúszott arisztokraták sztereotip figuráit testesítik meg.

„*Arisztid és Tasziló találkoznak. Arisztid egy hatalmas Mercedesből száll ki. Karján, nyakán több kilós arany láncok. Látszik, hogy szétveti a pénz.*

Megkérdezi tőle a Tasziló:

– *Té, honnan van neked ennyi pénz?*

– *Hát, zsidókat bújtatok.*

– *Micsoda?! Már évek óta vége van a háborúnak!*

– *Ja, de én ezt nem mondtam meg neked.*”

Mint az eddigi példákban láttuk, a zsidó humor az önreflexió „belső” olvasataira épül. Az idézett vicc ez alóli kivétele is arra mutat rá, hogy a traumából és a visszatérések csalódásából fakadó feszültség mennyire hangsúlyos és nehezen feldolgozható a közösségi-kulturális emlékezetben.

Visszatérve az előző interjúrészlethez, beszélgetőtársam szerint napjainkban is „*ugyanez*” van. A történelmi traumákból fakadó feszültségek így élnek tovább a kulturális emlékezetben és a jelen értelmezésében.

„*Hát élet ez?*” A kommunizmus évtizedei

A közösségi emlékezet harmadik korszakát a kommunizmus évtizedei jelentik. A kommunizmus kezdetének értékelése elválaszthatatlan a haláltáborokból való visszatérések tapasztalatából fakadó csalódásoktól. A holokauszt után a zsidók a kommunista diktatúrákban is az antiszemitizmussal találták szemben magukat.

Az antiszemitizmus kommunizmusban is továbbélő valóságát szellemesen mutatja be Ben Lewis *Hammer and Tickle. The History of Communism Told Through Communist Jokes* című könyvének a szerző által gyűjtött vicce:

„*Trockij és Lenin átutaznak egy kisvárosban Oroszországban. Gyerekek rohannak eléjük és kórusban üdvözlik őket:*

– *Tudjuk, kik vagytok! Tudjuk, kik vagytok!*

– *Látod – mondja Trockij – a forradalom híressé tett minket! Még a gyerekek is felismernek!*

Mielőtt azonban Lenin válaszolni tudna, megszólal újra a gyerekek kórusa:

– *Zsidók vagytok! Zsidók vagytok!*” (Lewis 2008:94)

A vicc azt a sztereotipizált tanulságot „nagyítja ki” a kulturális emlékezetben, hogy a kommunizmusban sem változott meg a zsidó kisebbségi lét „általános”,

„örök” tapasztalata, miszerint az „emberek, emberek” tehát korszakoktól, rezsimektől függetlenül számolni kell az antiszemitizmussal. A viccben megjelenő „gyerekek” pedig ennek időbeli folyamatosságát, ismétlődését jelenítik meg keserűen. Ezt a tapasztalatot támasztották alá a korábban említett „internacionalista”, kommunista ideológiából fakadó, a zsidó vallással és tradicionális értékekkel támadóan fellépő politikai törekvések és a zsidóság jelentős hányadának, mint „burzsoá-osztályidegen” személyeknek üldöztetései, valamint az ötvenes évek antiszemita pererei a kommunista pártokon belül. Egyszóval, az előző viccben „zsidóként” definiált kommunisták politikájában is folytatódott az antiszemitizmus megtapasztalása.

A következő vicc a kommunizmusban is „esszenciálisan” meglévő antiszemitizmusról szól:

„Az amerikai és a szovjet elnök sétálnak a Vörös-téren, Moszkvában. A szovjet elnök arról beszél, hogy mekkora a vallásszabadság a Szovjetunióban.

– Ah, elnök úr – mondja a szovjet – láthatja, hogy a kommunizmusban minden egyház elfogadott, mindenki tud imádkozni a templomokban, mi tisztelünk minden felekezetet.

Ebben a pillanatban megállnak egy zsinagóga előtt. A zsinagóga totál be van zárva. Az amerikai elnök megkérdezi a szovjet elnököt:

– Ez volna a vallásszabadság maguknál?! Úgy látom senki nincs itt! Talán hagyni kéne egy rabbist, hogy idejöjjön!

Válaszol a szovjet:

– Nem probléma! Mire visszajön egy év múlva, minden el lesz intézve!

Egy év múlva újra ott sétálnak a Vörös-téren és az amerikai elnök látja, hogy a zsinagóga még mindig zárva van. Felháborodva kérdezi:

– Mi folyik itt?! És mi a helyzet a vallásszabadsággal? Az egész országban nem találtak egy rabbist?

– Nem, nem – válaszolja a szovjet elnök. – Keresztyünk mi rabbikat ide és volt is egy csomó jelentkező, de képzelje el... mind zsidók voltak!”

Ugyanakkor ebben a korszakban nem deportálták a zsidókat koncentrációs táborokba, az ötvenes évek antiszemita üldözései is megszűntek idővel, valamint az antiszemitizmus is (igaz a holokausztról szóló diskurzussal együtt) kiszorult a nyilvános-társadalmi közbeszédből az állami kontrollnak köszönhetően. A kommunista társadalmakban emellett (ha valaki elfogadta a politika által rákényszerített kompromisszumokat) a társadalmi mobilizáció és integráció is újra lehetségessé vált a zsidóság számára. Erre utal a következő vicc is:

„Mi a különbség a rabbi és a párttitkár között?

Hogy jomkippurkor a rabbi titokban eszik, a párttitkár meg titokban böjtöl.”

A vicc ismét az önirónia nyelvén szól a zsidóságról. A párttitkár által alkalmazott „adaptációs stratégián” való nevetés azonban arra is rámutat, hogy a kommunizmusban a társadalmi-politikai hatalomban is részt vehettek zsidók. Emellett a vicc azt is világosan illusztrálja, hogy a rendszer apparátusában való részvétel ára ugyanakkor a zsidó identitás feladása vagy elrejtése volt.

A korszak ellentmondásosságára és értékelésének összetettségére mutatnak rá a közösség tagjaival készített interjúim meglátásai is. Egyik beszélgetőtársam például a zsidóság „tönkretételének” okozójaként említi a kommunizmust, összekötve ezt a korszakot a holokauszttal is:

„A zsidóságnak nagy változást hozott a második világháború. Ez egyaránt tönkretett minket, mert a zsidóság megsemmisült. Másik része elhagyta a zsidóságot: rokonai, családja halála arra a következtetésre juttatta, hogy nincs Isten. Emellett azok nagy része, akik zsidó környezetben nőttek fel, nem nagyon képesek másra, mint a saját gyerekkorukat idézni. A harmadik a kommunista éra, ami teljes ateista szellemet sugárzott, ami-ben lehetséges volt, - ez ma már érthetetlen dolog - hogy valaki felnőtt egy családban és tizennyolc-húsz évesen tudta meg, hogy zsidó”.

Az interjúrészlet szerint a kommunizmus a zsidóság „megsemmisülésének” egyik okozója, a holokauszt tragédiájából fakadó folyamatok további felerősítője volt azáltal, hogy - beszélgetőtársam szerint - a vallási tradíciót és az ehhez kapcsolódó zsidó identitást „megsemmisítette”.

Nem mindenki látta ezt a kérdést ennyire végzetesnek beszélgetőtársaim közül. Abban azonban mindenki egyetértett a közösségben, hogy a szocializmus időszaka úgy kapcsolódott a holokauszt folyamatához, hogy ebben az időszakban a Magyarországon maradt zsidók nagy többsége a szinte teljes asszimiláció stratégiáját választotta. Fontos azt is hangsúlyozni, hogy ebben az időszakban a holokausztról való nyílt társadalmi párbeszéd is tilos volt (Karády 2002), ami szintén fenntartotta a tanulmányban szereplő idézetek és viccek által hordozott feszültségeket.

„Ma is ez van.” Napjaink értelmezése a kulturális emlékezet tükrében

A rendszerváltás ugyanakkor szerencsére békésen zajlott le Magyarországon. A zsidó élet is

megújulhatott. A cionista szervezeteknek sem kellett már illegalitásban tevékenykedniük, a vallásos életmódot sem veszélyeztette az állami ellenőrzés. Új oktatási, kulturális intézmények születtek, felpezsdült a zsidó közélet.

A Bethlen téri zsinagóga életében is érezhető volt ez a változás, a zsinagógát rendszeresen látogató fiatalok létszáma megduplázódott és minden sábeszkor ötven-hatvan ember kezdte el látogatni az istentiszteleteket. A nagyobb ünnepekre és a zsinagóga által rendezett eseményekre több százan jönnek el azóta is. A zsinagógában ezzel együtt a *minján* tagjai nem értékelik ezeket a folyamatokat „zsidó reneszánsznak” mivel az általuk gyakorolt rituális-halachikus zsidó életmód és ethosz kevésbé hangsúlyos az általánosabb társadalmi-közéleti zsidó revival folyamatokban. Ugyanakkor a rituális élet jelene és jövője is biztosítottnak látszik Magyarországon, így a vallási értékek fokozatos megújulása sem zárható ki, legalábbis a lehetőség adott rá.

Egyes beszélgetőtársaim azonban kritikusan látják a zsidóság megújulását:

„Ami a Bethlen téren meg egy-két helyen még van, azok kuriózumok, szűk kis réteg csak, ahol az öregek meg a fiatalok együtt tanulnak és imádkoznak.”

„Az a baj, hogy az nem elég, ha valaki zsidónak érzi magát, igazán zsidónak is kell lenni és ebbe kell belenevelődni. Hogy az ember vallásilag és nemzetiileg is zsidó legyen nincs ma meg és ez nagyon nehéz is. Azzal, ha a templomba járnak, csak tíz-húsz ember lesz zsidó, de a tömeget ez most még hozza magával.”

antiszemita előítéletességet is. Ráadásul az antiszemizmussal közvetlenül, személyesen is többször szembesültek a közösség tagjai. Mindezek életben tartják azokat a traumákat. Láthatjuk, a fenti kritikus vélemények a rituális-vallási értékrendszer nézőpontjából bírálják a vallásgyakorlathoz nem kötődő zsidó életformákat. A kritikus észrevételek azonban abban a szabad légkörben fogalmazódnak meg, amelyben a zsidó életformák és világnézetek jelentik a legfontosabb kérdést és nem a zsidóság szabadságának korlátozása. Ebből a szempontból a rendszerváltás utáni időszak egyértelműen pozitívan értékelődik, hiszen lehetőség van a zsidó életmódok és identitások (a humor által is segített) újrafogalmazására és megvitatására. Ugyanakkor a közösség tagjai a rendszerváltás óta rendszeresen tapasztalhatják a társadalmi közéleti nyilvánosságban és az interneten helyet kapó, amelyek megőrződtek a kulturális emlékezetben. Az idősebb generációk tagjai továbbá folyamatosan megosztják

emlékeiket a fiatalabbakkal miáltal a fiatalok is bevonódnak a traumákról szóló történetekbe, beszélgetésekbe. Nem meglepő ezért talán, hogy a rendszerváltás utáni évekre vonatkozóan a kulturális emlékezethez kapcsolódó viccek között nem találtam az elmúlt évek eseményeire utaló viccet. Ehelyett amikor a közelmúltról esett szó a beszélgetések és az ezekhez kapcsolódó vicceselések során, a korábbi korszakok közül a traumák időszakának viccei kerültek elmesélésre. A trianoni döntéstől a kommunizmus kezdetéig tartozó viccek elmondása után pedig többször ezt fűzték hozzá a viccekhez beszélgetőtársaim: *„Ma is ez van...”*

Más esetekben az aktuális eseményekről, folyamatokról szóló beszélgetések hívták elő a viccek elmesélését. A *„Bazilika lépcsőjén kolduló Kohn”* viccet például egy, a magyarországi zsidóság helyzetéről való beszélgetés hozta elő, amikor egyik beszélgetőtársam a következőket mondta nekem: *„Mint a Kohn meg a Grün a Bazilika lépcsőjén, akármilyen is van, most is ott ülünk a lépcsőn.”*

A viccek tehát ugyanazokat a feszültségeket oldják és mélyítik el a közelmúltra és a mára vonatkoztatva is, amelyeket a traumák korszakának bemutatásakor láttunk.

Összegzés

Összefoglalva a kulturális emlékezethez kapcsolódó humor példáit, láthattuk, hogy a humor jól elkülöníthető időszakokra strukturálja a modernkori magyarországi zsidó történelmet. Ezekhez az időszakokhoz olyan jelentések rendelődnek, amelyek értelmezhetővé teszik a magyar-zsidó kisebbségi kultúra és identitás jelenkori összetevőit, kérdéseit és problémáit:

Az „aranykor” rámutat a többséggel megvalósítható harmonikus együttélés lehetőségére, de ugyanakkor a „totális” asszimiláció identitásstratégiájának kritikájára is.

A trianoni döntést követő évtizedek tapasztalata ezt a kritikát erősíti meg. A holokauszt idejéről szóló humor csendje, valamint az utána következő évekre vonatkozó viccek a tragédia megmagyarázhatatlanságára és a traumák tovább élésére, a többség és kisebbség közötti feszültségek konzerválódására mutat rá.

A kommunizmus évtizedeiről is több vicc olvasható a tanulmányban. Ennek oka, hogy ezt a korszakot beszélgetőtársaim többsége átélte. Emellett a viccek bősége a korszak összetett értékeléséből is fakad: a diktatúra szenvedéseit és

kritikáját tartalmazó humor a többséggel közösen átélt cőresz „kiegyenlítéséről” is szól, sokat merítve a korszak mindenki által használt vicc-repertoárjából. Ehhez kapcsolódik annak megfogalmazása is, hogy ha kényszer-kompromisszumok árán is, de végső soron elérhetővé vált a zsidóság számára a társadalmi mobilizáció ebben a korszakban.

A rendszerváltás utáni évek napjainkig tartó időszakáról nem hallottam aktuálisan születő vicceket. Erre vonatkozva a traumák korának vicceit mesélték el a Bethlen téren, ahogy az általam készített interjúkban is többször kötötték ezt az időszakot a közelmúlt és a jelen eseményeihez.

Kutatási eredményeim szempontjából tehát azt láthatjuk, hogy bár a vizsgált zsinagógai közösségben elhangzó viccek átmenetileg „enyhíthetik” a holokauszttal kapcsolatos társadalmi feszültséget, a viccek narratívái konzerválják a magyarországi holokauszt-emlékezet hiányosságaiból fakadó társadalmi feszültséget.

Felhasznált irodalom

- Assmann, Jan 1999 *A kulturális emlékezet*. Budapest: Atlantisz
- Csepeli György – Papp Richárd – Surányi András 2023 A hiány jelenvalóléte. A holokauszt intergenerációs helyi emlékezete ma élő magyarok körében. *Szabad Piac. Gazdaság-, társadalom- és bölcsészettudományi folyóirat* 2023/1: 64-83
- Homa János 1994 *Hal(l)hatatlan politikai viccek az 1948-1998 közötti időkből*. Eger: Északi Lap- és Könyvkiadó Kft.
- Karády Viktor 2002 *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a Magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*. Budapest: Múlt és Jövő
- Katona Imre-Dornbach Mária 1994 *A helyzet reménytelen, de nem komoly. Politikai vicceink 1945-től máig*. Budapest: Móra Ferenc Kiadó
- Kovács Éva–Vajda Júlia 2002 *Mutatkozás. Zsidó identitás-történetek*. Budapest: Múlt és Jövő
- Lewis, Ben 2008 *Hammer and Tickle. The History of Communism Told Through Communist Jokes*. London: Weidenfeld and Nicolson
- Mars, Leonard 1999 Discontinuity, Tradition and Innovation: Anthropological Reflections on Jewish Identity in Contemporary Hungary. *Social Compass* 46/1: 21–33
- Oring, Elliot 1992 *Jokes and Their Relations*. Lexington, Kentucky: The University Press of Kentucky
- Ostrower, C. 2000 Humor as a Defense Mechanism in the Holocaust. *Journal of Bible and Theology*. https://www.researchgate.net/publication/237767359_Humor_as_a_Defense_Mechanism_in_the_Holocaust
- Papp Richárd 2015 *Bezzeg a mi rabbink*. Budapest: Libri Kiadó
- Raj Tamás 2006 *100+1 jiddisszó*. Budapest: Makkabi Kiadó
- Szabó Róbert 1995 *A kommunista párt és a zsidóság*. Budapest, Windsor Kiadó